

Aim of the article – to research peculiarities of using and are of dissemination of ornithonym kania in texts of dialect connected speech and as a part of fixed word-combinations.

Lexicographical works confirm the extremely rich fund of fixed word-combinations, active variation of phrasems in areal projection, and they allow the researching of phraseological components as a part of fixed word-combinations and out of them.

The most widely the name of bird kania in variant expressions of different types is represented in Hutsul dialects; on the material of three dialects of Ukrainian language we define a structural-semantic phraseological model “to frown + as + the name of bird + for bad weather” = to frown because of offence, to get angry”.

Studying of topical issue about area existence of phraseological unit and its components (on the basis of dialect texts and dictionaries) allows to determine the territories, where 1) using and understanding of the word coincides with its property of phraseological units creation; 2) the word is known but it is not fixed in phraseological units; 3) using of phraseological units with a component, meaning of which is not known to dialect speakers. The previous analysis proves the idea about presence of space correlation, with involving of more empirical base of Ukrainian dialectology the areal description can be refined and supplemented.

Key word: *ornithonym, phrasem, dialect language, Ukrainian language dialects, phraseological dictionary.*

Отримано: 23.10.2015 р.

УДК 811.161.2'37'4

Козак Р.В.

СИНТАКСИЧНИЙ КОНЦЕПТ УСКЛАДНЕНОГО РЕЧЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Сучасний етап розвитку науки про мову є антропоцентричним. Лінгвісти переконані у тому, що людині, і як спостерігачу, і як носію певного досвіду та знань, належить активна роль у виборі мовних засобів для вираження тієї чи тієї ситуації, формування семантики мовних одиниць. У цьому зв'язку системи простого, ускладненого і складного речень функціонують як альтернативні засоби вираження і позначення однієї й тієї ж інформації про світ, але характеризуються різним комунікативним призначенням і вираженням. Особливу увагу українські й зарубіжні дослідники зазначених синтаксичних явищ приділяють реченням, які у навчальній літературі кваліфікуються як *ускладнені*. Серед учених сьогодні ще немає єдиної думки щодо проблеми ускладнення простого речення. Достатньо зазначити, що дехто з них навіть не схильний кваліфікувати такі одиниці як різновид простих речень тому, що “ускладнене просте речення за насиченістю інформативним змістом, за складністю наявних у ньому семантико-синтаксичних відношень не поступається реченню складному” [7, 44]. З огляду на невизначеність статусу простого ускладненого речення обрана тема дослідження є *актуальною*.

Метою статті є спроба довести, що компоненти, які виражають у простому ускладненому реченні додаткову предикативність, стають додатковими синтаксичними знаками синтаксичних концептів, засобами відбиття відношень між фрагментами “моделі світу” мовця.

Визначена мета передбачає розв'язання таких *завдань*:

1. Розкрити лінгвістичні підходи синтаксистів щодо визначення статусу простого ускладненого речення.
2. Довести, що окремі різновиди ускладнюючих компонентів є носіями додаткової предикативності, тобто, додатковими синтаксичними знаками синтаксичних концептів.
3. Окреслити специфіку синтаксичного концепту простого ускладненого речення та визначити моделі.

В українському мовознавстві різні погляди на просте ускладнене речення подані А. Мойсієнком у навчальному посібнику “Структурно-семантична організація простого ускладненого речення” [6]. Серед найбільш цілісних концепцій щодо визначення статусу досліджуваних одиниць синтаксису зазвичай називають роботи російських мовознавців Л. Дмитрієвої, А. Прияткіної, Г. Манаєнко. Термін “ускладнене речення” вперше з'явився у праці О. Шахматова “Синтаксис русского языка”, у якій ускладнене речення подано як відокремлення або як наявність напів-предикативних відношень у реченні [10, 291].

У межах граматичного підходу Л. Дмитрієва тлумачить просте речення як базову структуру для формування ускладненої одиниці із вторинною предикацією, яка має зв'язаний характер та

перебуває у паралельному предикаційному членуванні суб'єктно-предикатного ядра (диктуму) речення й вторинної функції ствердження факту. Отож, ускладнене речення подається як моно-предикативна структура з ознаками "напівпредикації" [2, 31]. А. Прияткіна розглядає ускладнене речення як явище конструктивного синтаксису, зумовлене вираженням у простому реченні "додаткової предикації" і "внутрішньорядних відношень" (тобто, відношень між членами сурядної конструкції), яким відповідає певний набір власне-синтаксичних засобів (сполучники, частки, займенники, модальні слова, слова-зв'язки, повтори, а також порядок слів й інтонаційні засоби) [3, 10-11].

Противником спрямування досліджень лише на внутрішньосистемні відношення виступає Г. Манаєнко у монографії "Осложненное предложение в языке и речи: очерки по теории и методологии исследования" [5], у якій кваліфіковано підхід до ускладненого речення як інформативно-дискурсивний. Тлумачення поняття "ускладнене речення" автор переносить в іншу галузь знання, особливий, інший напрямок розуміння ускладнення: використання системи ускладнених речень (з усіма видами ускладнення) для того, щоб реалізувати завдання вивчення мовленнєво-мислительної діяльності носія мови. Сутність ускладненого речення як одиниці мови полягає, на думку Г. Манаєнко, у поданні співвідношення двох одиниць інформації, які мають різний комунікативний статус: основний і коментування. Надаючи одиницям інформації того чи того комунікативного статусу, мовець здійснює три типи операцій ментально-модусного характеру (комунікативних дій): злиття, розщеплення, додавання пропозиції [5]. Злиття полягає у тому, що вказується логічна пропозиція між одиницями інформації. Коментування логічної пропозиції забезпечується редукцією однотипного мовного вираження другої і наступних предикатних пропозицій диктуму. Ці комунікативні дії мовця забезпечують: ряди однорідних компонентів пропозицій, приєднувальні конструкції, пояснювальні конструкції, порівняльні звороти, уточнюючі конструкції, звороти зі значенням включення / виключення.

За злиття подаються логічні пропозиції, які не мають у мовній системі інших засобів вираження. При цьому актуалізуються відношення не тільки між комунікативно нерівнозначними пропозиціями диктуму, але й між їхнім змістом. Розчленування полягає у тому, що відбувається логічна пропозиція між одиницями інформації. Коментування логічної пропозиції забезпечується трансформацією структури вихідної пропозиції диктуму – надання їй інформаційного статусу. Такі комунікативні дії відображає ускладнююча категорія субстантивних зворотів зі значенням обумовленості: причини, допусту, мети, наслідку. За розчленування вихідної подається інша пропозиція диктумного характеру, характер коментування якої забезпечується трансформацією вихідної структури через надання інформаційного значення котромусь із її актантів, що стає можливий за вираження відношення предикації через спеціалізовані мовні форми (дієприкметникові, дієприслівникові звороти), а також зміни інтонації і порядку слідування, місця розташування членів речення. Ці комунікативні дії відбивають зазначені вище звороти, а також звороти ад'єктивні, субстантивні (з атрибутивним значенням).

Доповнення полягає у тому, що вказуються модусні й логічні пропозиції, коментувальний характер яких зумовлюється відсутністю чи розчленуванням формально виражених синтаксичних зв'язків їхнього мовного складу зі складом пропозиції основної одиниці інформації у висловлюванні, тобто відсутністю логічної пропозиції. Такі комунікативні дії мовця відображають вставні компоненти, вставлені конструкції, звертання. При доповненні мовний склад відображає інформацію, яка чи то належить іншому гаранту мовлення, чи то подає загальний фонд знань (оцінок), що слугують вирівнюванню пресупозицій комунікантів. Отож, ускладнене речення завжди поєднує у своєму змісті дві і більше комунікативно нерівноцінні одиниці інформації і дві чи більше комунікативні дії мовця, які забезпечують відображення відмінностей у статусі реалізованих пропозицій.

У мовному вираженні пропозицій, відповідно, спостерігається редукція, трансформація й інкорпорація мовного матеріалу, що зумовлюється типом самої пропозиції і наявністю у мовній системі засобів для їхнього вираження. Відтак, тип ускладнюючої категорії визначається: типом "внутрішньої" комунікації мовця (злиття, розчленування й доповнення); типом комунікативних (мовленнєво-мислительних) дій мовця (вказівка, подання); типом пропозиції (диктумна, модусна і логічна); типом "зовнішніх" комунікативних дій за експлікації пропозиції (редукція, трансформація й інкорпорація) [5, с. 254].

Проте, вивчення ускладненого речення пов'язується у лінгвістиці не тільки з поліпропозиційністю, але й з вираженням додаткової предикативності й внутрішньорядних відношень. Кожному із двох типів відношень, які ускладнюють речення, відповідає набір синтаксичних структур. Ряд як конструкція має власний семантичний зміст, який забезпечують відношення (єднальні, протиставні, розділові), наявні між членами ряду. Члени ряду, які мають спільну синтаксичну співвіднесеність, взаємодіють один з одним у цій співвіднесеності.

В українській мові є два основних типи конструкцій, що розрізняються характером внутрішньорядних відношень: ряди з однорідними членами (сурядна конструкція); ряди з відношенням пояснення-уточнення (пояснювальна конструкція). Додаткова предикативність є неоднорідною як з погляду ускладнення семантичної структури речення, так і з синтаксичного. Насамперед розрізняють: “пряму, подану у граматичних формах, і вербалізовану: у реченні є словоформа – носій функції додаткової предикативності, і непряму – що не міститься у словоформі, а виявляється у непрямій показника: на це може вказувати другорядний член речення” [8, 21].

А. Мойсієнко підкреслює, що “додаткова предикативність завжди передбачає наявність “основної” предикативності, тому не є реченнєвотвірною категорією. На відміну від власне предикативності, категорія додаткової предикативності свідчить про наявність внутрішню реченневої структури, співвідносної з предикативною, але такої, що не має самостійного значення” [6, 9]. Пряма додаткова предикативність має два різновиди: напівпредикативність, утворена субстантивним і ад’єктивним зворотами, обставинними детермінантами; додаткова дієслівна предикативність, яку створює дієприслівник й інфінітив. Додаткова предикативність несамостійна у реченні: вона обов’язково передбачає основну предикативність і функціонує на її фоні. Семантико-синтаксичні відношення між ними є аналогічними до тих, які спостерігаються між предикативними частинами у складному реченні. Реалізовується дві можливості: 1) основна і додаткова предикативність співіснують у реченні відносно незалежно одна від одної (незв’язана предикативність); 2) між основною і додатковою предикативністю наявні семантико-синтаксичні відношення (зв’язана предикативність) [8, 27–28]. Ускладнене речення ми визнаємо таким за умови, що воно має семантико-синтаксичне ускладнення структури.

Розуміння важливих особливостей ускладненого речення, які полягають у характері виявлення його ускладнення (ускладнення, зазвичай, веде до розширення структури речення) і у способах вираження додаткової предикативності, без сумніву, відноситься і до синтаксичних концептів. Як відомо, концепт репрезентується у мові різними способами, що “веде до виділення різних типів концептів” [11, 190]. Питання про синтаксичні репрезентовані концепти тісно переплітається у когнітивній лінгвістиці [9] з питанням про існування синтаксичних знаків, які мають як план змісту, так і план вираження. Сьогодні таким знаком розглядають структурну схему простого речення [1]. Цей підхід уможливує визначення вектора дослідження.

Розгляд синтаксичних концептів у системі ускладненого речення зумовлює необхідність осмислення предмета дослідження у його співвідношенні із тими синтаксичними одиницями, диференційні ознаки яких вони поєднують: простим реченням і складним реченням. Якщо просте речення є монопредикативною і монопропозиційною конструкцією, а складне – системою поліпредикативних, поліпропозиційних одиниць з обов’язковою наявністю логічної пропозиції, то ускладнене речення є системою одиниць, утворених на основі простого речення : 1) як результат злиття двох і більше пропозицій; 2) за допомогою додатково поданих об’єктних і суб’єктних смислів чи елементів інших пропозицій, які не набули предикативного оформлення; 3) шляхом уведення додаткової пропозиції, яка не включена до позиційної і синтагматичної структури речення.

Здатність предикатів ускладнювати речення не викликає сумніву. При цьому істотним моментом для нас є факт розгляду речень, ускладнених дієслівними предикатами, що виражають додаткову предикативність. По-іншому, “напівпредикативне відношення формує тільки деяку частину речення (а не речення як таке), воно не створює предикативного мінімуму” [8, 23], який є синтаксичним знаком синтаксичного концепту.

У групі ускладнених речень виділяємо речення з однорідними членами, які можемо розглядати як результат розширення члена речення, тобто, позиції одного члена речення займає сурядний ряд словоформ – однорідні члени речення. Вони виконують однакову синтаксичну функцію й відносяться до одного й того ж члена речення або до його предикативної основи в цілому. Отож, процес розширення члена речення є результатом злиття пропозицій. Кваліфікуючи це складне синтаксичне явище, на нашу думку, необхідно брати до уваги його подвійну природу: з одного боку, об’єднання таких присудків підметом, а з іншого – розчленування їхньої предикативної основи. Наприклад: *Вони літали, повзали, стридали, бігали...* (Олег Чорногуз); *Марків «бомбовоз» за день долає тисячі кілометрів і зупиняється за нашим бажанням будь-де* (Ірен Роздобудько). Такі речення є перехідними між простими реченнями і складними і, звичайно, в окремих, конкретних своїх виявленнях тяжіють то до одного, то до іншого з цих полярних типів. За такого підходу модель синтаксичного концепту речення, ускладненого однорідними присудками, має такий вигляд: ССПР + (сполучник) ССПР (ССПР – структурна схема простого речення). Тільки особливість другої ССПР полягає у тому, що її неповна реалізація не заважає комунікативній достатності висловлювання, оскільки суб’єкт або об’єкт підказує перша ССПР.

Ще однією особливістю, на яку необхідно звернути увагу за побудови такої моделі, є характер синтаксичних відношень між однорідними присудками у реченні. Коли один із членів ряду перебуває у семантичній залежності від іншого, то, відповідно, модель такого речення складається із набору різних синтаксичних концептів. Якщо ж їхні зовнішні зв'язки ототожнюються так, як і внутрішні, тобто, вони синтаксично рівноправні, то модель складається з однакових синтаксичних концептів.

Ускладнене речення може бути пов'язане зі смисловим ритміко-інтонаційним виділенням другорядних членів речення, які виконують додаткову функцію, поєднують декілька значень і сприймаються як додаткові повідомлення. Такі члени речення називають відокремленими. "Про обставинність відокремленого дієприслівника, дієприслівникового звороту у багатьох випадках ідеться лише умовно, – зазначає А. Загнітко, – оскільки останні, на відміну від обставин, характеризуються особливим напівпредикативним зв'язком та особливими семантико-синтаксичними функціями" [3, 219]. Значення додаткової предикативності може міститися у відокремленому інфінітивному членові, який знаходиться поза межами основної предикації і відноситься до іменника як суб'єкта дії. "Від напівпредикативності це значення відрізняється тим, що воно є передбачуваним, заданим дієслівною приналежністю слова, що вказує на активну ознаку суб'єкта, і, відповідно, не є синтаксичним" [8, 25]. Наприклад: : *Бракує олійки – змастити сковорідку для цього рагу* (Люба Климченко); *Сам закрив, – молодий вирішив не відступати* (Сергій Жадан); *Шавко ще погавкав, але потім замовк, трохи постояв і поліз назад у будку – мріяти про далекі кораблі* (Олена Печорна).

Модель синтаксичного концепту речення, ускладненого інфінітивним зворотом, є набором певних синтаксичних концептів (однакових чи різних, в залежності від інтенцій мовця) і має такий вигляд: основна предикативність + додаткова предикативність = ССПР + ССПР.

Ускладнюючий компонент у структурі висловлювання може мати форму вставки або звертання, зміст коментування яких зумовлюється відсутністю чи розщепленням формально виражених синтаксичних зв'язків їхнього мовного складу зі складом пропозиції основної одиниці інформації у висловлюванні. Вставка (вставні конструкції) сама по собі не створює ускладненого речення (вона відноситься до рівня висловлювання), але зумовлює ускладнення чи підсилює, підкреслює його. Якщо вставний компонент має непередикативну форму, то він є складовою частиною простого речення, смислова функція якої завжди має додатковий характер. Наприклад: *Ми (я, Стрибунець, дві ляльки і король) довго сиділи за столом, розмовляли, пили надзвичайно смачний чай і говорили про...* (Трен Роздобудько). Якщо ж предикативна конструкція, що вводиться до речення, підкреслює перехідний характер речення, то цим наближує його до проблематики складного речення. Наприклад: *Після останнього повітряного поцілунку (а їх нарахував пан Дуса три. Два Боніфації послав безкоштовно Мамі і один, через вікно, – Діані) до новоспеченого нареченого через "Всереспубліканське агентство знайомств – смерть холостякам і вдовам" підійшов з східною усмішкою на обличчі диньоподібної голови пан Качконіс* (Олег Черногуз). Така вставка виводить ускладнюючий компонент за межі речення і визначає особливий характер між його членами – коментування, модально-оцінний, пояснювальний, причинний і довідковий. Незв'язаність вставки з іншими компонентами речення й ізоляція від решти частини є визначальною ознакою формування моделі синтаксичного концепту речення, ускладненого предикативною вставкою: (основна предикативність) додаткова предикативність = (ССПР) ССПР, де друга структурна схема є предикативним членом, винесеним за межі речення, його семантичної структури. Відповідно, така модель, зазвичай, містить різні синтаксичні концепти. Вказівки й подання логічної пропозиції мовцем, а також виділення модусної пропозиції зумовлює появу нової предикації у реченні. Така специфіка синтаксичного концепту ускладненого речення полягає у тому, що у реченні подано дві і більше комунікативно нерівнозначні одиниці інформації (дві і більше пропозиції), одна з яких є пріоритетною, а друга (другі) перебуває у статусі коментування.

Розглянуті ряди, звороти і конструкції, що виражають додаткову предикативність, є додатковими синтаксичними знаками синтаксичних концептів, чи різноманітних видів відношень між фрагментами "моделі світу" мовця. Кожен із визначених нами різновидів ускладнення речення може стати об'єктом окремого вивчення у когнітивно-дискурсивному аспекті, у чому вбачаємо перспективу дослідження.

Список використаних джерел

1. Волохина, Г.А., Попова, З.Д. Синтаксические концепты русского простого предложения / Г.А. Волохина, З.Д. Попова. – Воронеж: изд-во ВГУ, 2003. – 196 с.
2. Дмитриева, Л.К. Осложняющие категории и осложнение предложения в современном русском литературном языке: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Л.К. Дмитриева. – Л.: изд-во ЛГУ, 1981. – 48 с.

3. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: синтаксис / А.П. Загнітко. – Донецьк: вид-во ДДУ, 2001. – 487с.
4. Малащенко, В.П. Русский литературный язык: учеб. пособие для студентов гуманитарных факультетов вузов и педколледжей / В.П. Малащенко, Т.В. Милевская, А.И. Малащенко. – Ростов н/Д, б/и, 2004. – 266 с.
5. Манаенко, Г.Н. Осложненное предложение в языке и речи: очерки по теории и методологии исследования / Г.Н. Манаенко. Ставрополь: изд-во СГУ, 2003. – 395с.
6. Мойсієнко А.К. Структурно-семантична організація простого ускладненого речення: навчальний посібник / А.К. Мойсієнко. – К.: видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2006. – 167 с.
7. Прияткина, А.Ф. Союзные конструкции в простом предложении: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / А.Ф. Прияткина. – М.: изд-во МГУ, 1977. – 46 с.
8. Прияткина А.Ф. Русский язык. Синтаксис осложненного предложения / А.Ф. Прияткина. – М.: Высшая школа, 1990. – 176с.
9. Chomsky N. Syntactic structures / N. Chomsky. The Hague: Mouton. – 1957. – 312 s.
10. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка / А.А. Шахматов. – М.: Наука, 2001. – 398 с.
11. Щибря О.Ю. Художественная концептуализация: процесс и результат / О.Ю. Щибря // Вестник АГУ. Филология и искусствоведение. – 2010. – № 4. – С. 190-194.

Анотація. У статті, основними поняттями якої є терміни **синтаксичний концепт і просте ускладнене речення**, проаналізовано різновиди ускладнення як семантико-структурного явища у синтаксисі сучасної української мови. Простим ускладненим реченням визнається за умови семантико-синтаксичного ускладнення його структури. Обґрунтовано, що різновиди ускладнення можна подати у вигляді моделі синтаксичного концепту простого ускладненого речення української мови, її підкреслено, що значення додаткової предикативності у реченні виражається однорідними присудками, інфінітивним зворотом і вставленою предикативною конструкцією. Стверджується, що специфіка синтаксичного концепту простого ускладненого речення полягає у тому, що у ньому подано дві і більше комунікативно нерівнозначні одиниці інформації (дві і більше пропозиції), одна з яких є пріоритетною, а інша (інші) має статус коментування. Розмаїті ряди, звороти і конструкції, що виражають додаткову предикативність, є додатковими синтаксичними знаками синтаксичних концептів чи багатоманітних різновидів відношень між фрагментами “моделі світу” мовця.

Ключові слова: синтаксичний концепт, просте ускладнене речення, додаткова предикативність, структурна схема простого речення, пропозиційний смисл.

Summary. In the article, the main notion of which are terms “semantic concept” and “simple complicated sentence”, different complications as semantic-structural phenomena in syntax of modern Ukrainian language are analyzed. Simple complicated sentence is defined the one if it has semantic and syntactical complications of the structure. Understanding of the important peculiarities of simple complicated sentence, which are based on the character of its complication defining and on methods of additional predication expressing, completely corresponds to syntactic concepts. In this connection, it is grounded that types of complications can be presented as a model of simple sentence syntactic concept in Ukrainian language and also it is emphasized that meaning of additional predication can be expressed in the sentence with the help of homogeneous predicates, infinitive locutions and inserted predicative construction. It is detected that the specificity of syntactic concept of the complicated sentence in Ukrainian language lies in the facts that there are two and more units of the expression in it, which convey the cursory and additional information, fixed in structural schemes of simple sentences. Indication and understanding of logical proposition by the speaker, and also distinguishing of modus proposition cause the appearance of new predication in the sentence. Taking into consideration the fact that the specificity of syntactic concept of the simple complicated sentence lies in given two and more communicatively non-equivalent pieces of information (two and more propositions), one of which is the priority one and the other (others) has the status of a commenting one. Different lines, locutions and constructions, which express additional predication and they are the additional syntactic features of syntactic concepts or varied types of connections between fragments of speaker’s “model of the world”.

Key words: syntactic concept, simple complicated sentence, additional predication, structural scheme of simple sentence, propositional meaning.

Отримано: 20.10.2015 р.